

УДК 159.947.24:316.6

Ковтун Н. М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНА АПАТІЯ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті соціальна апатія розглядається як стан байдужості, соціальної і психологічної пасивності особи щодо явищ суспільної дійсності. З'ясовано, що в українському суспільстві відсутність вольової активності, небажання приймати рішення тривалий час було нормою існування людини. Особлива увага зосереджена на визначенні передумов соціальної апатії в умовах незалежності України. У статті окреслено взаємозалежність між соціальною апатією й насильством та проаналізовано зв'язок апатії з деструктивними формами соціальної активності в українському суспільстві.

Ключові слова: соціальна апатія, соціальна активність, воля, вольова активність, індивід, особа, суспільство.

В статье социальная апатия рассматривается как состояние безразличия, социальной и психологической пассивности личности к феноменам общественной действительности. Доказано, что в украинском обществе отсутствие волевой активности, нежелание принимать решения длительное время было нормой существования человека. Особенное внимание сконцентрировано на изучении предпосылок социальной апатии в условиях независимости Украины. В статье исследована взаимозависимость социальной апатии и насилия, проанализирована взаимосвязь апатии и деструктивных форм социальной активности в украинском обществе.

Ключевые слова: социальная апатия, социальная активность, воля, волевая активность, индивид, личность, общество.

In the article social apathy is treated as a state of indifference, social and psychological passivity to the social reality phenomena. Social apathy, particularly, relates to the worldview gap between the past and the present. It is stated that in Ukrainian society the absence of will activity, reluctance to make decisions have been the norm of a human existence for a long time. The analysis of the background of the social apathy in independent Ukraine is emphasized in the research work. In the article the interdependence of the social apathy and violence is stated and the connection between destructive forms of the social apathy in the Ukrainian society is analyzed.

Key words: social apathy, social activity, will, will activity, person, society.

В умовах постіндустріального суспільства стан соціальної апатії властивий для більшості його членів. Нівеляція й деградація індивідуальної та суспільної волі припадає якраз на другу половину ХХ століття, коли джерелом соціальної апатії став надзвичайно швидкий темп життя. Людина, не встигаючи сприйняти величезну кількість інформації, впадає у стан розгубленості й байдужості. У вітчизняній суспільній парадигмі дослідження проблеми соціальної апатії актуалізується в умовах перманентної соціально-економічної кризи, «зростання» владних структур з кримінальними елементами, посилення не тільки політичної нестабільності, а й прямої загрози цілісності та незалежності України. В українському суспільстві олігархічного типу людина все більше переконується в неможливості змінити наявну соціальну дійсність та в безперспективності активної участі у громадському житті.

Ступінь наукової розробленості проблеми засвідчує, що соціальна апатія стала предметом особливої зацікавленості у сучасній західній філософії, де сформувалися різні підходи до розуміння цього феномену. Основою соціальної апатії, згідно з деякими з них, розглядається нівеляція провідної ролі ідеології в сучасних державах та руйнування традиційних соціальних інститутів (Д. Белл, А. Камю, Ч. Міллз), проблема «щасливої апатії» як перенасичення інформацією й матеріальними благами (Н. Еліазоф, Ч. Міллз), соціальна апатія як невід'ємна ознака масового суспільства (Г. Блумер, Ж. Бодріяр, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет), розрив між інтенціональними станами свідомості людини як джерело соціальної апатії (В. Джемс, Ф. Ніцше, Дж. Серль).

У російській філософії феномен соціальної апатії став предметом дослідження Р. Кадиржанова, Г. Кертмана, І. Клямкіна, Т. Кутковец, Ю. Набок, І. Фан, В. Федотової, І. Ясавеева, у працях яких апатія інтерпретується в умовах функціонування посттоталітарних

суспільств та їхньої зростаючої маргіналізації. В українській соціальній філософії до дослідження вказаної проблематики зверталися О. Івченко, В. Лях, В. Рябченко. Однак, незважаючи на значну зацікавленість дослідників феноменом соціальної апатії, взаємозумовленість соціальної апатії й вольової активності українського суспільства не стали предметом ґрунтовного аналізу в соціально-філософській парадигмі.

Метою дослідження є аналіз співвідношення соціальної апатії й вольової активності сучасного українського суспільства.

Визначення сутності й змісту соціальної апатії передбачає необхідність дефініції поняття «соціальна апатія». У нашому дослідженні соціальна апатія розглядається як «стан особистості або соціальної групи, які характеризуються цілковитою байдужістю, соціальною і психологічною пасивністю, повною або частковою втратою інтересу до соціальної дійсності, байдужістю до процесів і явищ, що відбуваються» [10]. Соціальна апатія може бути довготривалою або короткочасною. Довготривала соціальна апатія здатна переходити у стан апатичності як стійкої властивості особи або соціальної групи. Зазвичай, стан тривалої соціальної апатії властивий для авторитарних і тоталітарних спільнот, де відбувається нівеляція прав і свобод громадян.

Поряд з цим у дослідженні ми опираємось на теоретико-методологічну позицію, за якою соціальна апатія, окрім деструктивних ознак, може й мати конструктивний характер. Соціальна апатія є необхідною формою соціальної буттєвості, способом адаптації особи і соціальної групи до природних і суспільних викликів. При цьому надмірне виділення енергії суб'єктом діяльності призводить у перспективі до виснаження соціального організму і його дезінтеграції. Надмірна актуалізація вольових зусиль, з одного боку, призводить до активної і надактивної соціальної позиції людини. З цього приводу красномовною є діяльність героїчних особистостей типу Олександра Македонського, Юлія Цезаря, Жанни д'Арк, Наполеона та ін., які, на відміну від більшості членів суспільства, здатні, напружуючи волю, протистояти зовнішньому тиску. Як і для інших людей, для «героїчної душі стан або предмет також є жахливим, несприятливим, несумісним, але вона, якщо це необхідно, здатна на них дивитись, не втрачаючи самовладання» [3, с. 363]. Саме в героїчній особистості світ отримує рівноцінного суперника, який опирається на внутрішню силу волі. З другого боку, тривале перебування у стані героїзму призводить людину до фізичного і духовного виснаження.

Такого типу особистості є достатньо рідкісним явищем, адже основна маса людей зазвичай перебуває у стані соціальної апатії. Для більшої частини індивідів, за твердженням С. Сігеле, життя є низкою поступок, оскільки, не маючи сили примусити середовище пристосуватись до себе, вони змушені самі пристосовуватись до середовища [9, с. 53]. Серед них існує багато різних типів – в діапазоні від людей, які не виказують жодного супротиву зовнішньому тиску, й до таких, котрі пристосовуються до будь-яких обставин. У такому розумінні апатія постає способом захисту індивіда й соціальної групи. Вона, за твердженням Г. Саллівана, є «чарівним засобом захисту, за допомогою якого потерпіла поразку особистість набуває спокою» [12, р. 184]. Певним чином погоджуючись з позицією Г. Саллівана, Р. Мей однак вказує, що апатія, на протигагу «нормальній» шизоїдній установці, призводить до спустошення, нівелюючи здатність людини до самозахисту й виживання [7, с. 17]. Апатія не тільки вказує на нівеляцію почуттів, а й уособлює небажання брати на себе відповідальність за будь-які прояви соціальної активності.

У перспективі нівеляція суспільної й індивідуальної відповідальності призводить людину до неможливості прийняти будь-яке рішення. На індивідуальному рівні індивід, усвідомлюючи власну нездатність протистояти потужним державним апаратам, транснаціональним компаніям, всеосяжним комп'ютерним технологіям, утверджується в переконанні власного безсилля. Якщо порівнювати психологічний стан і світоглядні орієнтації сучасної людини і людини, яка жила в доволі обмеженому просторі роду, племені, держави, то виявляється, що в другому випадку індивід був більш впевненим у своїх силах, адже простір його потенційної перетворюючої діяльності достатньо обмежений, а відтак і надія на успіх – більш ймовірною. Оскільки перед сучасною людиною відкривається величезний природний, соціальний, зокрема віртуальний, простір буттєвості, вона просто губиться в ньому. В таких умовах відсутність соціальної активності, небажання приймати рішення стає нормою її

існування. Відтак в постіндустріальному суспільстві більшість людей переконані, що саме соціальна пасивність відповідає їх інтересам.

Соціально апатія при цьому співвідноситься з ситуацією світоглядного розриву між минулим і теперішнім. Свого часу стан суспільства, в якому загально визнані цінності, норми, соціальні і моральні імперативи як універсальні регулятори соціальної поведінки відкидалися, а нові не встигали сформуватися, Е. Дюркгейм назвав поняттям «аномія» [4]. Закономірно, що в такому суспільстві відбувається стихійне звернення до усталених зразків соціокультурного досвіду. Часто в ньому простежується ностальгія значної частини громадян не тільки за станом суспільної стабільності, а й за часами переслідувань. Індивіди й соціальні спільноти поступово звикають до репресій, насилля й утисків. З часом без подібної суспільної організації вони вже не уявляють майбутнього, поступово втрачаючи суспільну волю й ініціативу до будь-яких перетворень і стаючи пасивними гвинтиками тоталітарної системи. При цьому «завдяки зростаючій індиферентності й безсиллю громадян, роль урядів обов'язково має зростати» [6, с. 251]. У зв'язку з цим очільники держави повинні не тільки актуалізувати суспільну волю, а й мають жорстко контролювати усі сфери суспільного буття. Саме такі тенденції зумовили кризу й подальший розпад радянської командної системи управління.

Однак, зауважимо, що соціальна апатія властива не лише тоталітарним, а й посттоталітарним суспільствам, які стоять перед необхідністю демократизації й модернізації. Якщо в суспільстві не відбувається ефективної модернізації, воно все глибше впадає у стан аномії та соціальної апатії. В українському суспільстві значна частина громадян, будучи деморалізованими перманентними і неефективними трансформаціями, і надалі перебувають у стані соціальної апатії. Саме з цієї причини частина вітчизняного електорату постійно голосує і буде голосувати за політичні сили, які тяжіють до радянського минулого. Натомість інших громадян, впевнених у власних можливостях змінити за нової моделі суспільства життя на краще, після усвідомлення «нездатності досягти цього демократичними засобами, тягне на екстремізм, на пошук справедливого авторитету, який би швидко навів порядок і запровадив так довго очікувану соціальну справедливість і рівність прав для всіх громадян соціуму» [8]. Саме такі світоглядні орієнтації посттоталітарних суспільств визначають його готовність до сприйняття авторитарних політичних режимів.

Тим більше, що в сучасних українських реаліях такі пов'язані з волею людські чесноти, як рішучість, працелюбність, терплячість замість виявлення жорстко обмежуються соціальним оточенням, а відверто аморальна поведінка, кар'єризм, непотизм, корупційні дії заохочуються. Це призводить до накопичення відчуття соціальної несправедливості та безправності як визначальних джерел соціальної апатії.

Поглиблення соціальної апатії в українському суспільстві пов'язане з неузгодженістю соціально значущих цілей і засобів їх досягнення. В Україні тривалий час юридично задекларовані цілі, відповідні інтересам більшості громадян, підмінялися приватними меркантильними прагненнями правлячої верхівки. І безумовно, що «до тотальної дезорієнтації, деморалізації, дезінтеграції суспільства приводить ситуація, коли влада живе за своїми неписаними правилами, а народ повинен жити за законами» [8]. У широких суспільних верствах продукується незадоволеність життям, наслідком чого є зростання насильства. Якщо індивіда або соціальну групу, які перебувають у стані соціальної апатії, перемістити у більш сприятливе середовище, вони можуть повернутись у стан відносної соціальної гармонії. Якщо ж відповідних суб'єктів соціальної апатії вкинути у більш деструктивне середовище, від девіантної поведінки вони здатні переходити до відверто злочинної.

Ці тенденції Р. Мей пояснює тим, що коли слабнуть почуття і набирає силу апатія, коли людина не може впливати на іншу або по-справжньому задіти її за живе, вибухає насилля як демонічна потреба в контакті [7, с. 33]. Саме з цієї причини у підлітковому віці дитина може виявляти деструктивну поведінку. Такий тип поведінки хоча й засуджується, її носій стає суб'єктом тісних суспільних взаємовідносин. При цьому «відчуття, що тебе активно ненавидять, продукує подібне задоволення, як і відчуття, що тебе активно люблять» [7, с. 15]. Відтак, виявлення агресії і насильство до Іншого долає цілком нестерпну ситуацію анонімності і самотності.

Соціальна апатія в українському суспільстві супроводжується деструктивними проявами соціальної активності. У контексті цього О. Івченко виділяє такі форми неадекватної

соціальної активності: брудно-гендлярський активізм, політиканство, показово-релігійний активізм тощо [5]. Не зовсім погоджуючись з назвами деяких з вказаних форм, насамперед поняттям «брудно-гендлярський активізм», вважаємо за доцільне детальніше проаналізувати деякі з означених форм соціальної активності.

Якщо говорити про показово-релігійний активізм як форму неадекватної соціальної активності, то вона в сучасному українському суспільстві є достатньо поширеною. Це засвідчують результати соціологічного опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України на тему «Ставлення громадян до релігії та до поширення «нетрадиційних релігій» (опитано 2000 респондентів з усіх адміністративно-територіальних регіонів України) [1]. Згідно з його результатами, половина респондентів заявила, що вважає себе релігійною людиною, 1/3 – не визначилася, 1/5 – відповіла негативно. Близько 63 % свідомих прихильників релігії в Україні є прибічниками православ'я, при цьому більшість з них вважають себе прихильниками православ'я без належності до певної церкви або патріархату. Утім, діяльність певної частини віруючих має ознаки деструктивності. Зокрема, показово-релігійний активізм в сучасній Україні виявляється у діяльності УПЦ Московського патріархату, яка активно організовує святкування річниць, пов'язаних з Хрещенням Русі та привезення мощів святих. Подібні тенденції властиві й для інших конфесій. Так, у діяльності протестантських спільнот показово-релігійний активізм простежується у нав'язливій місіонерській діяльності та показній благочинності.

До деструктивних форм соціальної активності в Україні належить і політиканство. Як форма соціального активізму політиканство втілюється у діяльності безпринципних політичних діячів, використанні незаконних засобів для досягнення особистісних цілей, демагогії, інтриганстві, авантюризмі, ігноруванні інтересів широких мас. Більш як двадцятирічний розвиток України засвідчує, що діяльність багатьох українських політиків зводиться саме до такого типу соціальної активності. Політиканство як форма деструктивної соціальної активності пов'язане в Україні з консервацією старої політичної еліти. Як зауважує О. Івченко, за 1991-2003 рр. найбільш впливові вищі державні посади в нашій державі (прем'єр, віцепрем'єр, секретар РНБО, голова адміністрації Президента) обіймали на 73 % вихідці з партійної, радянської, господарської і комсомольської номенклатури попереднього періоду, а серед осіб, які з 1995 р. були головами адміністрації кількість таких складає 80 % [5]. При цьому за роки незалежності інститути української держави лише імітували організацію демократичної політичної системи. А за останні роки (2010-2014 рр.) реальні функції управління зосередились в руках одного політичного клану, який діяв переважно за межами права й моралі. Поділ між гілками влади був практично нівельований, а суспільство втратило будь-які засоби контролю за правлячою клікою, що стало основою зростання відчуття соціальної несправедливості й соціальної апатії.

Щодо оцінки якості української політичної еліти як суб'єкта вольової активності слід зауважити невідповідність її назви сутності. На цьому свого часу наголошували й деякі російські дослідники (Л. Гудков, Б. Дубін, Ю. Левада, І. Фан). На їх думку, під час аналізу такої спільноти необхідно це соціальне утворення називати не елітою, а навколоставдними колами, аудиторією влади, «напівсвітом поліцейського режиму», оскільки жодної з функціональних ролей еліти воно не виконує [2, с. 75; 11, с. 276]. В українських реаліях ця соціальна група тривалий час здійснювала функції обслуговування авторитарного корумпованого керівництва. Така еліта не тільки не виконувала якихось суспільнозначущих функцій, вона навіть не була здатна повноцінно впроваджувати власну волю у соціальну дійсність.

Подібна квазіеліта забезпечувала управління нижчими ланками на рівні впровадження рішень через свавілля. При цьому відбувалася нівеляція прав і свобод громадян, обмеження доступу до інформації та нав'язування вигідної для влади пропаганди й піару. Ця «верства» насправді імітувала посередництво і комунікацію, фактично ізолюючи владу від суспільства. Головна функція такої «еліти» – збереження нинішнього режиму влади за допомогою інструментального підтримання певної керованості суспільства» [11, с. 277]. Діяльність політичної квазіеліти в українському суспільстві стала джерелом соціальної апатії, адже впровадження державної волі відбувалося через маніпуляцію індивідуальною і суспільною волею, через блокування й спотворення механізмів реалізації суспільних інтересів. У таких умовах виявлення соціальної активності у сфері політики – участь в політичних партіях, в

опозиції, у виборах, громадських рухах – перетворилося у фікцію. Усвідомлення цього значною частиною українського соціуму ще більше поглиблює соціальну апатію, що у свою чергу зводить нанівець вплив волі громадян на вирішення тих чи інших суспільних проблем.

Підводячи підсумки, зауважимо, що феномен соціальної апатії перебуває у тісному взаємозв'язку з вольовою активністю індивіда і соціальної групи. Соціальна апатія як стан особи або соціальної групи характеризується високим рівнем байдужості, соціальної і психологічної пасивності щодо явищ дійсності. Окрім ознак деструктивності, соціальна апатія як спосіб адаптації до мінливої суспільної реальності володіє й конструктивним потенціалом. В українському суспільстві апатія тісно пов'язана з деструктивними формами соціального активізму – показово релігійним активізмом та політиканством як джерелами зростання відчуття соціальної несправедливості та безправності. В Україні такі пов'язані з волею людські чесноти, як рішучість, працелюбність, терплячість, обмежуються політичною верхівкою, а аморальна поведінка, кар'єризм, непотизм, корупційні дії заохочуються. В сучасних українських реаліях стан соціальної апатії поглиблюється не лише низькими матеріальними доходами більшості населення, а й зневірою та розчаруванням політиками. Саме діяльність політичної квазіеліти, спрямована на маніпуляцію індивідуальною й суспільною волею, блокування й спотворення реалізації суспільнозначущих інтересів є одним з основних джерел соціальної апатії в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васютинський В. О. Ставлення громадян до релігії та до поширення «нетрадиційних релігій»: результати вивчення громадської думки населення України / В. О. Васютинський, О. А. Ліщинська; [передм. М. М. Слюсаревського]. – К.: Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 2006. – 36 с.
2. Гудков Л. Д. Проблема «еліты» в сегодняшней России: Размышления над результатами социологического исследования / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин, Ю. А. Левада. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2007. – 372 с.
3. Джемс В. Воля / Вильямъ Джемс // Джемс В. Научные основы психологии / [под ред. Л. Е. Оболенского]. – СПб.: С.-Петербургская Электронпечатня, 1902. – С. 328-364.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., общ. ред. А. Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
5. Івченко О. Г. Засоби подолання неадекватних проявів соціальної активності в незрілому громадянському суспільстві / О. Г. Івченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 46 (4). – С. 556-563.
6. Лебон Г. Психология толп / Гюстав Лебон // Психология толп. – М.: КСП+, 1998. – С. 15-256.
7. Мей Р. Любовь и воля / Ролло Мей; [пер. О. О. Чистякова и А. П. Хомик]. – М.: Релф-бук; К.: Ваклер, 1997. – 384 с.
8. Рябченко В. І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми: [електронний ресурс] / В. І. Рябченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 57. – С. 78-86. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_57/Riabchenko.htm.
9. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии / С. Сигеле. – СПб.: Издательство Ф. Павленкова, 1896. – 64 с.
10. Социология: [энциклопедия] / [сост. А. А. Грищанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
11. Фан И. Б. Апатия вместо жажды: свобода и справедливость в жизни российского гражданина / И. Б. Фан // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН. – 2011. – Вип. 11. – С. 270-283.
12. Sullivan H. St. The Psychiatric Interview / Harry Stack Sullivan. – New York: W. W. Norton & Co., 1954. – 246 p.